

Поняття юридичної відповідальності держави перед особою

В.Ю. Горєлова

кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри державно-правових дисциплін, Університет економіки та права «КРОК»

У статті досліджуються особливості юридичної відповідальності держави перед особою. Запропоновано авторське визначення поняття «юридична відповідальність держави перед особою».

Ключові слова: юридична відповідальність, правова держава, особа, державні органи.

В статье исследованы особенности юридической ответственности государства перед личностью. Предложено авторское определение понятия «юридическая ответственность государства перед личностью».

Ключевые слова: юридическая ответственность, правовое государство, лицо, государственные органы.

Are characterized in the article of the legal the peculiarities responsibility state before the individual. The author determination of the legal responsibility states before the individual is offered.

Key words: legal responsibility, the rule of law, individual government agencies.

Постановка проблеми

У ст. 3 Конституції України [1] людина, її життя і здоров'я, честь і гідність визнаються найвищою соціальною цінністю. Гарантування її прав і свобод визначає зміст і спрямованість діяльності держави, яка відповідає перед людиною за дії своїх органів і службових осіб. Відтак, актуальність проблем, пов'язаних із відповідальністю держави перед особою у кримінальному судочинстві, де найчастіше ймовірні порушення прав і свобод людини, не викликає сумніву. На жаль, у наукових джерелах із загальної теорії права та кримінального процесу не достатньо опрацьовано питання взаємин держави і особи, держави як суб'єкта правовідносин та практично відсутні дослідження соціально-правової природи відповідальності держави перед особою у сфері кримінального процесу. Як наслідок, чинне законодавство України не повною мірою відповідає вимогам Європейської Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, не охоплює повного переліку незаконних дій і рішень державних органів, якими завдається шкода громадянам.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Науково-теоретичним підґрунтям дослідження є праці філософів: Т. Гоббса, Ш. Монтеск'є, Ж. Локка, Ж.-Ж. Руссо та інших; вітчизняних і зарубіжних науковців: С.І. Архипова, І.Л. Петрухіна, Б.Л. Назарова, А.Ф. Черданцева, С.С. Алексєєва, І.С. Самощенко, М.Х. Фарукшина, С.П. Погребняка, П.В. Кравченка, Б.І. Мороза, М.В. Костицького.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Попри велику кількість наукових робіт із порушеної проблеми, досі існує низка теоретичних питань, пов'язаних із визначенням змісту відповідальності держави перед особою в площині прав людини і громадянина. На сьогодні немає жодного законодавчого закріплення такого базисного поняття в системі прав людини як «відповідальність держави перед особою».

Формулювання цілей статті

Метою статті є спроба дослідження поняття та змісту юридичної відповідаль-

ності держави перед особою в контексті соціального усвідомлення верховенства права людини і громадянина через призму історичних і філософських надбань, актуалізація уваги саме на правовій державі, як необхідному ґрунті для реального існування такої відповідальності.

Виклад основного матеріалу дослідження

Феномен держави розглядали у всі часи по-різному: як вищу і найдосконалішу форму суспільного життя, акцентуючи увагу на її моральній спрямованості (Г. Гегель) і, навпаки, зображуючи її «чудовиськом, що загугляє сонце» (Т. Гоббс) [2, с. 28]. Держава також сприймалась як організація, що має завдання всебічного розвитку культури і боротьби з безкультурністю (Колер) та як «союз між государем і народом» (К. Кірхман), ціллю якого є захист правопорядку (Г. Гумплович) [3, с. 18]. Держава визначалась як «машина влади» разом із чиновниками та збройними силами, що її обслуговують (Б. Баді). Однак здебільшого державу характеризували як похідне від права явище (Г. Кельзен, І. Кант, Г. Єлінек) [4, с. 36]; отожднювали з владою, вказуючи, що «державна наділена владою згідно з власним правом» та встановленням монополії державних органів на здійснення примусу [5, с. 25-26]. Водночас, наголошуючи на примусовому характері держави, М. Коркунов справедливо вказує, що примус повинен дисциплінуватися правом, пронизуватися змістом етичних принципів, служити не грубому застосуванню сили, а високим моральним засадам [6, с. 31].

Сучасні науковці визначають державу як один із засобів територіально-політичної організації суспільства. Держава – це соціальний інститут, що складається внаслідок виникнення і діяльності публічної влади, вона здійснює керівництво основними сферами громадського життя, використовуючи, в разі необхідності, апарат примусу [7, с. 51]. Державу розглядають також як організацію політичної влади, що існує на певній соціальній основі і виступає як офіційний представник усього суспільства

[8, с. 36]. Для забезпечення цілісності та безпеки суспільства держава здійснює над ним керівництво та управляє загально-суспільними справами [9, с. 21].

Саме існування визначення «юридична відповідальність держави перед особою» впливає з того, що це повинна бути «правова держава». Тільки у правовій державі є сенс досліджувати інститут відповідальності перед особою, оскільки сам процес формування правової держави – це процес реакції на деспотичне правління, унаслідок чого держава підпорядковується праву, її органи і службові особи діють на засадах законності та підконтрольні незалежним судам. У недемократичному суспільстві визнається лише відповідальність особи перед державою, а в правовому увага акцентується на відповідальності держави, її органів та посадовців перед особою за їхні незаконні дії, що порушують права та свободи людини.

Отже, правова держава – це загальнолюдський ідеал співіснування, за якого максимальною мірою забезпечено права людини.

Ідеї правової держави простежуються в працях Платона, Аристотеля, а принципи верховенства права та взаємної відповідальності держави і особи лягли в основу вчень Т. Гоббса, Ш. Монтеск'є, Ж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, Т. Джефферсона та інших. Руссо у своїй праці «Суспільний договір» писав: «Якщо закон стане народним волевиявленням, тобто всіх осіб, що становлять народ, а влада буде підпорядкована цьому закону, то права і свободи особистості повинні бути цілком забезпечені» [10, с. 483]. Відповідно до його теорії, свобода особи можлива лише в конституційній, вільній державі, де верховенство влади належить її народу, який і встановлює закон. Жан-Жак Руссо вважає, що у правовій державі, суспільство уповноважує та направляє діяльність державних органів, що виконують «волю народу». Завданням такої держави, на думку французького мислителя, є «здійснення такого порядку, в якому залежність від людей була б замінена залежністю від законів, а закони були б настільки справедливи-

ми, як справедливі закони природи» [11, с. 101].

Немає сумнівів у тому, що ця коротка «формула держави» має великий гуманний зміст, є взірцем побудови відносин «держава – особа». Отже, ціллю держави в процесі законотворення є досягнення найбільш безпечного існування людини.

У 1809 р. М.М. Сперанський у своєму «Плані державного утворення» справедливо писав: «Якщо права державної влади були необмежені, а всі сили держави зібрані в одній державній владі, не залишаючи жодних прав підданам, тоді така держава опинилася б у рабстві» [12, с. 6].

Суверенність народу як результат його волевиявлення, на думку О.І. Єлістратова, нікому і за жодних обставин не може бути передано. За його словами, у правовій державі головного значення набуває право; головні закони мають статус державної конституції – верховного елементу, що пов'язує установи та громадян. Завдяки цьому «громадянин підпорядковується лише закону, а не рішенням чи свавілля окремих владних осіб» [3, с. 3-5].

Водночас суверенітет народу також не може бути безмежним, його межі визначаються правами та законами моралі. Стосовно закону, що не окреслює рамки дозволеного для державної влади та не визнає відповідальності її органів, влучно висловився В.П. Безобразов (XIX ст.): «... Замість царства закону отримуємо царство свавілля» [11, с. 2].

Отже, можливим є існування двох влад: грубої сили, що спустошує та спричиняє шкоду, – незаконної, та волевиявлення народу, що міститься в праві, – законної.

Правова держава керується такими основними принципами, які зокрема закріплені в Конституції України: принцип верховенства права (ст. 8), що означає верховенство закону над політичною і фізичною силою, на практиці дія цього принципу повинна відображати визнання державою та її органами пріоритету прав людини і підпорядковувати останньому свою діяльність; принцип розподілу влади (яка належить народу) на законодавчу, виконавчу і судову (ст. 6); принцип взаємної відпові-

дальності та поваги між державою та особою (ст. 3) [1]. Похідними цих принципів є: виборність головних органів держави та посадових осіб, їх відповідальність перед виборцями; підконтрольність і відповідальність державних органів та посадових осіб; гласність; демократія тощо. Водночас основним із похідних принципів має бути загальна рівність, тобто ступінь загальної та однакової для всіх свободи – для держави, її органів, колективів, окремої особи.

Ідею про невід'ємність народного суверенітету науковці запозичили з французької Декларації прав людини і громадянина 1789 року. Одні справедливо стверджували, що закон повинен бути виправданим індивідом для того, щоб стати законом, тоді волевиявлення держави стає загальним волевиявленням народу [3, с. 6, 25]. Дехто наполягав на недостатності лише закріплення прав людини на папері, вказуючи на те, що «декларацію прав було давно прийнято, але державно-правове життя йшло власним шляхом: іноді навіть здавалося, що безправність не зменшилась, незважаючи на наголошенні прав цією декларацією» [13, с. 286].

Концепцію правової держави розвивали вчені-юристи ліберальної школи в Росії та Україні на початку XX ст. (С.А. Котляревський, Б.Н. Чичерін). Власне термін «правова держава» міцно утвердився ще в працях німецьких учених початку XIX ст. (К.Т. Вальнер, Р. фон Мольте).

Досліджуючи принципи правової держави, науковці XX ст. дійшли висновку: «В правовій державі влада зазнає певних обмежень, яких вона не може порушити навіть за допомогою права» [14, с.175]; «Обмеження влади в правовій державі здійснюється задля визнання невід'ємних, непорушних, недоторканих прав особи» [15, с. 213]. Так, ще Конституцією Пилипа Орлика 1710 р. декларується ідея відновлення «всіх природних прав та рівності» [16, с. 27]. Правознавці визнавали, що головною ознакою правової держави є народ [17, с. 35]. Тобто права людини, її свобода, добробут повинні бути пріоритетними цінностями.

Із другої половини XX ст. в західному

суспільстві формується стійке переконання, що правова держава повинна відповідати певним моральним принципам: справедливість, свобода, гуманізм [18, с. 44]. Ці засади знаходять відображення в конституціях і міжнародних актах, на яких ґрунтується право як загальнообов'язковий соціальний регулятор, що свідчить про визнання понять «правова визначеність», «пропорційність» і «добросовісність». На думку науковців, перші два є об'єктивними умовами існування верховенства права. Добросовісність є суб'єктивною умовою реального функціонування верховенства права [19, с. 38].

Більш влучною характеристикою правової держави є вислів О.С. Алексєєва, за яким «влада закону замінює особисту владу». Далі він наголошує: «...Там, де існує закон, проте відсутній суд, що відновлює порушений закон, то такий закон – пустий звук і справжньої сили він не має: закон отримує справжню силу лише там, де для свого здійснення він має вирок суду» [20, с. 9-10]. У свою чергу, С.І. Архипов зазначає, що «сама правова держава є істинною альтернативою анархізму» [15, с. 412].

Юридичний аспект проблеми взаємодії прав людини та держави вперше досліджував Г. Єлінек, який розглядав людину як носія прав лише в якості члена держави. Він дійшов висновку, що людина – особистість обмежена, отже, такою ж обмеженою правом повинна бути держава. Підтримуючи цю думку, Б.А. Кістяковський пише: «Діяльність держави здійснюється в інтересах підпорядкованих» [10, с. 528]. Це означає, що відповідальність держави перед особою набуває реального характеру лише за наявності відповідних нормативно-правових актів, що узаконюють процедуру притягнення до відповідальності слідчих і прокурорів, винних у порушенні прав та свобод людини.

Що ж стосується України, то головним положенням, закріпленим на конституційному рівні, є те, що її визнано демократичною правовою державою, яка стверджує пріоритет людини як найвищу соціальну цінність. Згідно зі ст. 3 конституції [1], держава взяла на себе відповідальність пе-

ред людиною за свою діяльність, а також визнала свій обов'язок щодо дотримання і захисту прав та свобод громадян. У зв'язку з цим питання відповідальності держави перед особою має загально-правове значення, що дає змогу визначити не тільки компенсаційні, і юридичні, соціальні, гуманістичні, моральні цілі відповідальності держави. Потреба в розширенні меж державної відповідальності пов'язана, передусім, з періодом розвитку гуманістичного відродження демократії та суспільної справедливості.

У правовій літературі немає єдиної думки стосовно визначення поняття «юридична відповідальність держави перед особою», унаслідок чого існує безліч підходів стосовно уявлення про функції, цілі, соціальне призначення інституту. У дослідженнях, присвячених таким видам відповідальності, як державно-правова відповідальність, відповідальність державних органів та її посадових осіб, фактично йдеться про юридичну відповідальність державних органів та їх посадових осіб, що не є тотожним юридичній відповідальності держави [21, с. 94].

Сутність і природа юридичної відповідальності почали досліджуватися науковцями в загальнотеоретичному плані з кінця 50-х років XIX ст. [22, с. 19]. Напрацьована концепція того часу характеризувалася відсутністю єдиного визначення поняття «юридична відповідальність», що стало наслідком різних точок зору стосовно основних цілей, функцій і соціального призначення інституту. Так, більшість науковців визначає юридичну відповідальність як обов'язок відповідати за противоправні діяння (В.С. Прохоров, І.Л. Петрухін, Б.Л. Назаров, А.Ф. Черданцев, С.Н. Кожевников), інші – як обов'язок потерпати від певних позбавлень (С.С. Алексєєв, М.Г. Александров, Ю.А. Дмитрієв), при цьому акцентуючи увагу на його примусовому характері (О.С. Йофе, О.Ф. Скаун, Г. Прокопович).

У науковій літературі також тлумачать юридичну відповідальність як реалізацію санкції (І.С. Самощенко, М.Х. Фарукшин, Л.Г. Єфімов), однак таке визначення влас-

тиве лише майновій відповідальності правопорушника.

Варто зазначити, що розмаїття точок зору стосовно поняття та змісту юридичної відповідальності стосувалося публічно-правової відповідальності людини перед державою і не може розглядатися в контексті відповідальності держави перед особою.

Тривалий час усталеним був підхід, згідно з яким юридична відповідальність покладалася виключно на громадян і включала відповідальність держави. Тому сучасні науковці пропонують у системі юридичної відповідальності виокремлювати публічно-правову відповідальність особи перед державою та юридичну відповідальність держави перед приватним суб'єктом [21, с. 115]. З цим варто погодитися, оскільки різним є зміст вказаних видів відповідальності.

Існування інституту відповідальності неодмінно пов'язане з поняттям справедливості. Будь-якій людині завжди притаманне почуття справедливості та одвічний потяг до неї. Саме уявлення про справедливість створює одну з головних засад права, є вирішальним у визнанні його як регулятора суспільних відносин і зумовлено історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Згідно з цим, зміст будь-якого правового акта повинен відповідати принципів справедливості, яка обумовлює наявність певних гарантій процесуальних прав особи і, насамперед, гарантій щодо захисту будь-якого порушеного в суді права.

На думку вчених (С.П. Погребняк, П.В. Кравченко, Б.І. Мороз, М.В. Костицький), необхідною умовою справедливості є правова рівність. Категорія соціальної справедливості фіксує у загальному вигляді принципи взаємовідносин, вимагає відповідності між практичною діяльністю окремих індивідів і соціальних груп та їхнім становищем у суспільстві, між правами та обов'язками, працею і винагородою, заслугами та їх визнанням [23, с. 21].

Якщо розглядати державу з позиції господарюючого суб'єкта, то рівність між нею та особою передбачена цивільним за-

конодавством, у якому держава діє на рівних правах з усіма учасниками (ст. 167 ЦК України) – громадянами та юридичними особами.

Своєрідність держави як суб'єкта відносин полягає в тому, що в українському законодавстві держава не є юридичною особою, вона вповноважена створювати юридичні особи публічного та приватного права.

У реальному житті роль держави, її вплив значно перевищують роль людини чи юридичної особи. Про державу частіше говорять як про «юридичну особу де-факто» публічного права [24, с. 131], оскільки вона виступає не лише в ролі владного суб'єкта, а має власне майно, кошти, що набагато перевищує розмір майна будь-якого іншого суб'єкта права.

Становлення інституту відповідальності держави за незаконні дії органів досудового розслідування, прокуратури та суду повинно реалізувати рівність учасників правовідносин, поважати гідність особистості, перетворюючи громадян із об'єктів впливу на суб'єктів права, без чого неможливо побудувати фундамент гуманістичного спрямування суспільного і державного життя. Тобто особа може вважатися індивідом, коли досягає самостійності у своїй діяльності та в соціальній організації та, перебуваючи під дією законів, підпадає під двосторонню сукупність прав та обов'язків, визначених структурою «держава – особа». Таким чином, юридична відповідальність держави перед особою стає частиною механізму забезпечення прав і свобод людини.

Держава як суб'єкт відповідальності повинна протистояти антисоціальним, руйнівним силам, отже – бути організованою силою, мати власні, уповноважені апарати управління та примусу. Будучи особливою організацією політичної влади, що існує в соціально неоднорідному суспільстві, держава розкриває власну сутність через свої функції – основні напрями діяльності. Оскільки вся державна діяльність потребує організації та впорядкування, головним напрямом її управління є правоохоронна діяльність.

Основним моментом визначення держави як суб'єкта відповідальності є відносини між нею та її органами. Якщо відносини між державою та особою повинні спиратися на «суб'єкт – суб'єктні» зв'язки, то у відносинах між державою та заснованими нею органами допускаються відносини «суб'єкт – об'єктивні», оскільки стосовно держави кожна посадова особа є залежною та підлеглою.

Держава уповноважує органи досудового слідства та прокуратури виконувати в установленому законом порядку функції або завдання із захисту права, забезпечення стану законності. Державні органи є механізмом, завдяки якому повинні забезпечуватися досягнення загальної волі народу. Вони виступають представниками держави з правом застосовувати примус, стають захисниками прав потерпілих. Саме завдяки такому інституту представництва «відхиляється питання, чому держава може вчиняти примус поза волею окремих громадян, чому вона має право нав'язувати їм свою власну волю, примушуючи до того, в чому вони не зацікавлені» [15, с. 416].

З наведеного вище можна констатувати, що конструкція «держава – воля народу – закон» має право на життя. Виконуючи волю народу в інтересах суспільства, держава як суб'єкт відповідальності усуває протиріччя та негативні ситуації, що виникають. Роль уповноваженого виконувати волю держави та народу відводиться її органам і посадовцям, що підпорядковані, підзвітні державі та суспільству та відносно самостійні у своїй діяльності. Держава згідно з волею народу та задля суспільного порядку формує власні органи, ставить їх на службу собі та суспільству виключно на основі права, контролює їх діяльність. Завдяки цьому забезпечується право людини на захищеність від свавілля та насильства.

Юридична відповідальність, що настає за порушення норм права, – це різновид соціальної відповідальності. Тобто юридична відповідальність – це соціальна відповідальність, регламентована правовими нормами [25, с. 323].

Соціальне призначення сучасної пра-

вової держави полягає в широкій сфері діяльності, спрямованій на гідне, безконфліктне існування суспільства, де основним завданням її правоохоронних органів є певний соціальний контроль за дотриманням законів, принципів, правил. У соціально-правовій державі право зв'язує і підпорядковує собі державну владу, а основні права особи та її соціальна безпека є змістом свободи, що заснована на законах, які приймаються та змінюються виключно законодавчим шляхом [22, с. 99]. Звідси випливає, що задля нормального існування суспільства потрібні впорядкованість, безпека, стабільність, гармонія у відносинах між його членами, що і є головною метою права.

Сутність соціальної відповідальності держави полягає в обов'язку виконувати вимоги, що висувуються їй суспільством. Таким чином, соціальна відповідальність держави – це врегулювання і роз'яснення соціальних проблем задля досягнення соціальної справедливості. Низка правових вимог безпосередньо випливає з принципу справедливості, а це, поза всяким сумнівом, означає, що відносини особи та держави повинні будуватися на основі їх взаємопов'язаності правами, обов'язками і відповідальністю. Взаємна відповідальність держави і особи підтримує ефективне функціонування правової системи, перешкоджає перетворенню правопорядку на безправ'я.

Автор дослідження цілком погоджується з думкою В. Речинського про те, що вчинена від імені держави несправедливість значно сильніше збуджує людей, ніж несправедливість з боку окремої особи. Слушним є також зауваження С.П. Погребняка стосовно того, що несправедливий вирок спричиняє більше лиха, ніж злочини, скоєні приватними особами [23, с. 48].

На думку В.В. Сухоноса, соціально-правова держава – це політична організація суспільства, де право зв'язує і підпорядковує собі державну владу, а основні права особи та її соціальна безпека є змістом свободи, заснованої на законах, які приймаються та змінюються виключно за-

конодавчим шляхом [26, с. 141]. Держава як суб'єкт відповідальності перед особою повинна забезпечити людині свободу, що означає надання їй можливості захистити власні права та зупинити стосовно неї свавілля з боку уповноважених органів.

Дослідник О.Ф. Скакун акцентує увагу на примусовому характері відповідальності, основною ознакою якої виділяє примус у формі каральних і правовідновлюваних способів [27, с. 431].

Взаємна відповідальність «особа – держава» є фактором рівноваги, що обґрунтовує використання правового поля примусу не тільки до особи, а й до держави. Зрозуміло, що в деяких випадках примус щодо вищих органів держави, наприклад, Верховного Суду України, взагалі ні юридично, ні фактично не може бути застосовано. Тому відповідальність цих суб'єктів може бути забезпечена лише завдяки їх усвідомленню, переконанню, що вчинення певних дій є обов'язковими, оскільки цього вимагає право.

Обов'язок держави захистити особу від незаконного кримінального переслідування реалізується через процесуальні гарантії, головні з яких – конституційні гарантії: право на свободу та особисту недоторканність, право на захист, презумпція невинуватості, поширення юрисдикції судів на всі правовідносини, що виникають у державі. Крім того, окреслення меж державної влади відбувається шляхом урівноваження позитивних та негативних зобов'язань з боку держави, де негативні зобов'язання спрямовані на обмеження втручання влади у сферу індивідуальної свободи особи, а позитивні охоплюють дії, що запобігають порушенням.

Отже, суттю позитивної відповідальності держави перед особою треба вважати усвідомлення нею свого обов'язку перед суспільством, виконання своїх обов'язків.

Позитивна юридична відповідальність держави повинна реалізуватися в такий спосіб: 1) інформаційна діяльність (роз'яснення громадянам прав і способів їх реалізації); 2) виховна (вплив на свідомість громадян шляхом повідомлення про усунення негативних факторів); 3) понов-

лювана (компенсація, відшкодування завданих збитків).

В основу позитивної відповідальності покладено моральну оцінку, що полягає в сумлінному, відповідальному виконанні державою всіх правових актів, тобто це відповідальність у формі зобов'язань.

На думку автора, державна відповідальність негативної форми можлива лише в разі відшкодування збитків особі за заподіяну шкоду органами влади. Змістом цієї відповідальності є вжиття спеціальних заходів поновлення майнового та морального стану фізичної чи юридичної особи. Тобто суть негативної відповідальності держави полягає в тому, що вона зобов'язана нести тягар виправлення негативних наслідків незаконної діяльності її органів.

Отже, принципи взаємодії «правова держава – особа» ґрунтуються на взаємній відповідальності, поєднанні інтересів, наявності взаємних обов'язків, непорушності та рівності основних прав, перебуванні відносин у межах закону.

Робота органів досудового слідства, прокуратури чи суду є діяльністю держави, що здійснюється від її імені та в межах компетенції, наданих нею цим органам. Підпорядковуючи праву власні органи, держава сама підлегла закону. Справедливим вважається, що у правовій державі закон пов'язує її так само, як мораль окрему людину, оскільки потреби моралі неможливо нав'язати – їх породжує власна свідомість людини [3, с. 24].

Держава виступає суб'єктом відповідальності за дії «інших», якими є органи досудового розслідування, прокуратури чи суду. Відповідальність держави в такому разі настає за принципом «без вини винуватий».

Тут необхідно зробити важливе уточнення стосовно того, що в ході провадження у кримінальній справі дізнавачі, слідчі та прокурори діють не з власних бажань, а виконують волю держави в ім'я забезпечення правопорядку на всій її території. Тому держава відшкодовує шкоду не за «чужі дії», а за власні правові акти, оскільки не забезпечила належне функціонування своїх органів [28, с. 39, 44]. Наділяючи

органи владними повноваженнями, держава тим самим гарантує їх достатню спеціальну підготовку для виконання службових обов'язків та високі морально-етичні риси і як гарант повинна відповідати за недостатню роботу, усунути недоліки, незалежно від їх причин.

Автор погоджується з М.С. Строговичем у тому, що судова помилка – це завжди порушення законності [29, с. 88], так само як помилка іншого правоохоронного органу на будь-якому етапі кримінально процесуального процесу. Таким чином, держава виступає страхувальником допущених помилок або недостатньої підготовки дізнавачів, слідчих і прокурорів.

Отже, можна дійти висновку, що виникнення зобов'язань у держави відшкодувати шкоду може бути результатом як правомірної, так і неправомірної поведінки її органів. Визначальним є сам факт завдання шкоди особі незаконними діями органів досудового розслідування, прокуратури, суду. При цьому винність зазначених органів є обставиною факультативною, тобто може мати, а може й не мати юридичного значення.

На думку М.М. Оніщенка, достатність доведення факту порушення прав і свобод людини державними органами є основоположним принципом презумпції винуватості держави [21, с. 117]. Так, у більшості демократичних країн порушення прав людини службовою особою органів досудового слідства, прокуратури, суду визнається як протиправне діяння держави, позов про відшкодування шкоди пред'являється не посадовій особі, а державі. Що стосується органів досудового розслідування, прокуратури, суду, то відповідальність останніх настає перед державою, а не перед особою, права якої порушено.

Дійсно, порівняно з іншими суб'єктами правовідносин держава має специфічні особливості. Передусім, вона є владним суб'єктом публічних відносин, що накладає певний відбиток на специфіку її участі у правових відносинах. Однак таке привілейоване становище держави не повинно позначатися на її участі як суб'єкта відповідальності.

Рівність у правах держави з іншими суб'єктами правовідносин викладено у ст. 167 Цивільного кодексу України. При цьому держава, як і інший суб'єкт, на думку науковців, може діяти лише в межах, передбачених законом. Варто зазначити, що правоздатність держави має цільовий характер, оскільки виконує функцію носія публічної влади, яку здійснює задля інтересів усіх громадян.

У юридичній літературі простежується твердження про вигідність державної відповідальності для потерпілої особи, оскільки немає необхідності встановлювати конкретну посадову особу органу досудового розслідування, прокуратури чи суду шляхом доказування причинного зв'язку між поведінкою суб'єкта і заподіянням шкоди – зробити це інколи непросто [28, с. 43]. Такий стан речей значно спрощує процедуру відшкодування шкоди невинно постраждалим через низку труднощів у доказуванні вини зазначених органів.

Отже, пряма державна відповідальність перед потерпілою особою внаслідок незаконних дій органів досудового слідства, прокуратури і суду – безсумнівне соціальне благо, що гарантує певні засоби захисту від свавілля зазначених органів, спрямовані на розв'язання правових конфліктів.

Юридичну відповідальність у її негативній формі держава також може нести за невиконання зобов'язань в охоронній сфері. Категорія «захист» зазвичай розглядається в сукупності з правовими охоронними засобами як реакція держави на порушення прав громадянина, або як на неналежне виконання юридичних обов'язків з боку її органів.

Таким чином, категорія «відповідальність» застосовується за наявності правопорушення, а «захист» – під час заподіяння шкоди внаслідок дії об'єктивних чинників.

За такого підходу фактично стирається межа між юридичною відповідальністю і засобами захисту. Як стверджують М.С. Малєїна та Т.С. Ківалова, будь-яка відповідальність виконує виховно-запобіжну,

репресивну (каральну) і компенсаційну функцію [30, с. 196]. Згідно з цим, функції державної відповідальності забезпечують: відшкодування шкоди особі через незаконні дії дізнавачів, слідчих, прокурорів; покарання винних осіб; запобіжно-виховний вплив (зادля запобігання правопорушенням у майбутньому).

Таким чином, юридична відповідальність держави:

- полягає у відновленні порушених прав особи, у добровільній і повній компенсації завданої шкоди її представниками – органами дізнання, досудового слідства та прокуратури. Тобто, держава діє в особі відповідних органів чи їх посадових осіб та несе відповідальність усім своїм майном;

- супроводжується осудом винної особи та полягає в реалізації санкції правової норми на підставі правопорушення;

- передбачає заохочувальні дії в разі сумнісного виконання обов'язків, покладених на дізнавачів, слідчих і прокурорів.

Порівнюючи державу з корпорацією, С.І. Архіпов вказує на принципову відмінність держави від усіх суб'єктів права в тому, що «цей суб'єкт створюється в ім'я служіння праву, що право є змістом його сутності як корпорації, визначає його зовнішні цілі, функції та внутрішню організацію» [13, с. 366-367]. На думку вченого, у державі як правовій корпорації людина не повинна бачити свого опонента або володаря, а тільки власну уособлену правову сутність. «Держава буде тим більш досконалою, чим вищим і сильнішим буде рівень правосвідомості» [13, с. 369].

Проблема відповідальності держави є також проблемою майнових відносин, де держава виступає не суб'єктом особливої значущості, а відповідальною стороною,

що має ряд переваг перед особою, у тому числі майнових.

Висновки

Держава несе відповідальність і не може її уникнути. Механізм державної відповідальності починає діяти з моменту, коли держава взяла на себе відповідні міжнародні зобов'язання і неодмінно повинна не тільки внести відповідні поправки у своє внутрішнє законодавство, а й забезпечити їх фактичне виконання. Відповідальність держави, на думку автора дослідження, поширюється також на невиконання взятих зобов'язань за міжнародними договорами перед людиною, чийх законних прав та інтересів вони стосуються.

З урахуванням викладеного, спробуємо дати власне визначення відповідальності держави перед особою за незаконні дії органів досудового слідства, прокуратури і суду. Отже, у широкому значенні, така відповідальність – це проголошення захисту особи від протиправних дій і бездіяльності та зобов'язання відшкодувати в повному обсязі шкоду, завдану внаслідок неправомірних дій посадових осіб з метою охорони правопорядку та виховання поваги до права. У більш вузькому значенні, відповідальність держави за незаконні дії її органів – це вдосконалення професійної підготовки посадових осіб органів досудового слідства, прокуратури і суду, поліпшення умов праці та належного матеріального забезпечення службовців, які повинні сумлінно виконувати свої обов'язки, завдання та певні вимоги з боку держави. До обов'язку держави входить також оцінка наслідків дій її органів, запобігання здійсненню нових правопорушень, вправлення та перевиховання порушників та звітування суспільству про результати такої роботи.

Література

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – С. 141.
2. Гоббс Т. О свободе и необходимости / Т. О. Гоббс // Опис. Соч. в 2-х т.: Т. 1. – М.: Мысль, 1989. – С. 574-612.
3. Елистратов А. И. Очерк государственного права (Конституционное право) / А. И. Елистратов / Изд. второе, переработанное. – М., 1915. – 166 с. (§ 28 Парламент и суд – С. 142-145).

4. Кокошкин Ф. Лекции по общему государству и праву (изд. 2-е) / Ф. Кокошкин. – М. : Изд. Братьев Башмаковых, типография тов-ва И. Н. Кушнерев и Ко, 1912. – 306 с.
5. Ленк Г. Проблемы ответственности в этике, экономике и технологи / Г. Ленк // Вопросы философии. – 1996. – № 11. – С. 20-28.
6. Коркунов. Н. М. Русское государственное право / Н. М. Коркунов. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1909. – 623 с.
7. Суботін В. М. Теорія держави і права : Навч. посіб. / В. М. Субботін, О. В. Філонов, Л. М. Князькова, І. Я. Тодоров. – К. : Знання, 2005. – 327 с.
8. Загальна теорія держави і права [За ред. проф. В. М. Цвіка]. – Харків : Право, 2002. – 427 с.
9. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави (Видання 5-ге, зі змінами) [Навчальний посібник] / П. М. Рабінович. – К. : Атіка, 2001. – 176 с.
10. Кистяковский Б. А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права / Б. А. Кистяковский. – М. : Издание М. и С. Сабашниковых, 1916. – 704 с.
11. Безобразов В. П. Государство и общество : управление, самоуправление и судебная власть / В. П. Безобразов. – СПб., 1882. – 761 с.
12. Сперанский М. М. План государственного преобразования (1809) / М. М. Сперанский ; [Сост. и общая ред. Г. Г. Демиденко.]. – Харьков, 1999. – 1078 с.
13. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях / Ч. Беккариа [Перев. Г. Черданцева, Ю. Юмашева]. – М. : Стелс, 1995. – 304 с.
14. Дзодзиев В. Проблемы становления демократического государства в России / В. Дзодзиев. – М. : Ad marginem, 1996. – 303 с.
15. Архипов С. И. Субъект права. Теоретическое исследование / С. И. Архипов. – СПб. : Юрид. Центр Пресс, 2004. – 477 с.
16. Антонович М. Україна в міжнародній системі захисту прав людини / М. Антонович. – К. : КМ АCADEMIA, 2000. – 261 с.
17. Васильева Е. Г. Проблемы ограничения неприкосновенности личности в уголовном процессе: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Е. Г. Васильева. – Башкирский государственный университет. – Уфа, 2002. – 193 с.
18. Братусь С. Н. Юридическая ответственность и сознание долга / С. Н. Братусь // Вопросы теории государства и права. Актуальные проблемы теории государства и права. – Саратов : Изд-во Сарат. ун-та, 1983. – С. 42-58.
19. Конституційне право України / [за ред. В. Ф. Погорілко]. – К. : Наук. думка, 2002. – 737 с.
20. Алексеев С. С. Теория права / С. С. Алексеев. – М. : Изд-во БЕК, 1994. – 220 с.
21. Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах : Монографія / [Кол. авторів ; за ред. Н. М. Оніщенко.]. – К. : Юридична думка, 2009. – 216 с.
22. Кельман М. С. Загальна теорія держави і права: [підручник] / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. – К. : Кондор, 2006. – 477 с.
23. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія / С. П. Погребняк. – Харків : Право. – 240 с.
24. Чичерин Б. Н. Собственность и государство / Б. Н. Чичерин. – СПб. : Изд-во Русской Христианской Гуманитарной Академии, 2005. – 824 с.
25. Ильютченко Н. В. Возмещение ущерба, причиненного личности в уголовном процессе незаконными действиями органов дознания, предварительного следствия, прокуратуры и суда : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Н. В. Ильютченко. – М., 1995. – 190 с.
26. Солодко Е. Моральный вред. Понятие и порядок возмещения / Е. Солодко // Бизнес. – 1994. – № 8. – С. 14-17.
27. Скакун О. Ф. Теорія держави і права / О. Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2005. – 656 с.
28. Шумило М. Є. Реабілітація в кримінальному процесі України : монографія / М. Є. Шумило. – Харків : Арсіс, 2001. – 320 с.
29. Строгович М. С. Проверка законности и обоснованности судебных приговоров / М. С. Строгович. – М. : Изд. Академии наук СССР, 1956. – 320 с.
30. Ківалова Т. С. Зобов'язання відшкодування шкоди у цивільному законодавстві України (теоретичні аспекти) : [Монографія] / Т. С. Ківалова. – Одеса : Юридична література, 2008. – 360 с.